

УДК 81' 367.634

Галина Весельська
Функціонально-стильові параметри сурядних сполучників у поемі Тараса Шевченка
“Катерина”

У статті проаналізовано зміни функціонально-стильових параметрів сурядних сполучників, визначено типові й нетипові вияви їхньої семантико-синтаксичної функції та окреслено коло найуживаніших із них.

Ключові слова: сурядні сполучники, складносурядне речення, семантико-синтаксична функція, транспозиційна семантико-синтаксична сфера.

Поряд із загальноприйнятою класифікацією сурядних сполучників української мови^{1,2} існує доповнений поділ сурядних сполучників на 6 семантичних груп³. Сполучники сурядності виконують дві граматичні функції: формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну. Суть першої полягає у вираженні синтаксичних зв'язків між предикативними частинами у складносурядному чи однорідними членами речення в простому ускладненому реченні. Друга спеціалізована роль сурядних сполучників – самостійно чи опосередковано вказувати на семантико-синтаксичні відношення в реченні. Вираження сполучниками сурядності семантико-синтаксичних відношень потребує детального узагальнення з огляду на специфіку реалізації ними цих відношень.

Різноаспектні проблеми дослідження сурядних сполучників як виразників певного кола відношень у складносурядному чи простому ускладненому реченні представлено в працях А.П. Грищенка⁴, К.Ф. Германа⁵, Т.М. Спільник⁶, К.Г. Городенської⁷ та ін.

Як відомо, саме сполучники виконують роль засобів зв'язку, виражаючи при цьому релятивну семантику, чи семантику відношень. Зміна їхніх функціонально-стильових параметрів зумовлена різними чинниками: намаганням надати сполучниковій системі самобутності, унікальності, повернути з пасивного словника української мови сполучники, які опинилися там із різних причин, індивідуалізувати стиль і творчу манеру митця.

Цілком логічно, що мова творів кожного письменника, зокрема й Тараса Шевченка, характеризується власним набором сполучників, що й вирізняє його авторську індивідуальність та систему викладу думок.

Мета пропонованої студії – окреслити коло найуживаніших сурядних сполучників як виразників семантико-синтаксичних відношень у складному чи простому реченні та визначити їхні транспозиційні перспективи в поемі Тараса Шевченка “Катерина”.

Характерною особливістю структурної канви тексту поеми є використання автором прозорих, логічно побудованих, синтаксичних конструкцій, що свідчить про вживання сурядних сполучників переважно як засобів поєднання однорідних членів у простому ускладненому реченні. Письменник використовує передусім єднальні, розділові та протиставні сполучники, у функціонуванні яких простежуємо низку позиційно-стильових змін.

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969, с. 516 – 518.

² Курс сучасної української літературної мови : В 2 т. [за ред. Л.А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис, с. 156 – 173.

³ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004, с. 249.

⁴ Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 155 с.

⁵ Герман К.Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови / К.Ф. Герман. – Чернівці, 1973. – 54 с.

⁶ Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.М. Спільник. – Х., 2004. – 20 с.

⁷ Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. ; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.

Із-поміж єднальних сполучників найвищою активністю вирізняється власне український відповідник **та**, потісняючи в ужитку здавна широко використовуваний **і** (*Не журиться Катерина І гадки не має*⁸ (с. 18); *Полетіла Катерина І не одяглася* (с. 18); *Дунув вітер понад ставом – І сліду не стало* (с. 33). Ф. Медведєв свого часу припускав, що сполучник **та** походить зі старого **та**⁹, проте Л.А. Булаховський пізніше заперечував таку думку, наголошуючи, що сполучник **та** є давнім фонетичним варіантом російського **да**, який унаслідок послаблення дзвінкості функціонує в такому вияві¹⁰.

Сполучник **та** виступає маркером єднальних семантико-синтаксичних відношень насамперед зі значенням одночасності чи часової послідовності (*Вичуняла **та** в запічку Дитину колише* (с. 19); *За Києвом, та за Дніпром... Ідуть шляхом чумаченьки, А свої ся крихітка Надо мною ляже **Та** про долю, моє горе, Чужим людям скаже* (с. 22); *За сльозами за гіркими І світа не бачить, Тільки сина пригортає, Цілує **та** плаче* (с. 23); *Довго, довго, сердешная, Все йшла **та** питала* (с. 26); *Візьміть срібло-злото **Та** будьте багаті* (с. 24); *А поки – спочину **Та** тим часом розпитаю Шлях на Московщину* (с. 25); *Ішов кобзар до Києва **Та** сів спочивати...* (с. 33) і семантикою несподіваної зміни подій (*Заридала Катерина **Та** бух йому в ноги* (с. 22); *Кинула стремена **Та** в хатину* (с. 31); *Кругом подивилась **Та** в яр...* (с. 32). А.П. Грищенко переконував, що в таких синтаксичних конструкціях “паралелізм тривання дій, станів виразніший, ніж у реченнях зі сполучником **і**; одночасовість проявляється конкретніше”¹¹. За твердженням лінгвістів, помірне функціонування сполучника **та** в єднальній ролі урізноманітнює використовувані в реченні сполучні засоби, а також сприяє побудові милозвучної фрази¹².

У системі повторюваних єднальних сполучників, що вказують на семантику взаємовиключення, найактивніше функціонує сполучник **ні... ні**, завдяки чому автор увиразнює заперечний характер поєднаних синтаксичних конструкцій, напр.: *Не слухала Катерина **Ні** батька, **ні** неньки* (с. 17). Як бачимо, він слугує засобом поєднання однорідних компонентів для вираження заперечення ознак одного порядку, що свого часу констатували дослідники¹³. Т. Шевченко також використовує єднальний сполучник **ні... ні** як засіб зв'язку в односкладному реченні, що ще більше увиразнює заперечний відтінок повідомлення (*Здається, панують – А долі не знають, – **Ні** долі, **ні** волі!* (с. 24).

Група єднальних сполучників, залучених до вжитку поетом, поповнюється за рахунок транспонованого зі сфери приєднувальних семантико-синтаксичних відношень сполучника **та й**, що набуває властивостей маркера єднальних семантико-синтаксичних відношень зі значенням приєднування в простому реченні та надає поемі фольклорного забарвлення й емоційного наповнення, напр.: *Вийшла з села... Назад подивилась, Покивала головою **Та й** заголосила* (с. 23); *Не вернеться чорнобривий **Та й** не привітає...!* (с. 26).

Спостереження за функціонуванням єднальних сполучників у поемі “Катерина” показує, що ця група сурядних сполучників відкрита для транспозиційних переходів, що уможливлює прогнозування про розширення їхнього кількісного складу.

Щодо системи власне протиставних сполучників сурядності, уживаних в аналізованому творі, то необхідно відзначити, що Т. Шевченко, як правило, використовує сполучники **а** і **так** для передачі протиставних семантико-синтаксичних відношень у складносурядному реченні, причому останній із них в українській літературній мові початку ХХІ століття також розширює свої функціонально-стильові сфери, напр.: *Кличе мати вечеряти, А донька не чує* (с. 17); *Якби милий чорнобривий, Умів*

⁸ тут і далі цитуємо за: Шевченко Т. Катерина / Тарас Шевченко // Кобзар. – К. : Рад. школа, 1986, с. 17 – 34 із вказівкою на сторінку.

⁹ Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові : Короткий нарис / Ф.П. Медведєв. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1962, с. 25.

¹⁰ Булаховський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л.А. Булаховський // Вибрані праці: В 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова, с. 500.

¹¹ Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969, с. 42 – 43.

¹² Городенська К. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. УІ, с. 8.

¹³ Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969, с. 517.

би спинити... **Так** далеко чорнобривий, *Не чує, не бачить* (с. 20); *Пішла б в садок поплакати, **Так** дивляться люде* (с. 19). К.Г. Городенська наголошує, що сполучник **так** уживають у ролі виразника протиставної семантики з відтінком протилежності чи невідповідності як синонім до протиставних сполучників **але, проте**¹⁴.

Показовою в поемі є підгрупа транспозиційних виразників протиставної семантики. Так, деякі єднальні сполучники, маючи не досить високий рівень сполучуваності, будучи, на думку деяких лінгвістів, здесемантизованими, оскільки “стосуються лише формально-граматичної семантики... і не відображають відношень позамовної дійсності”¹⁵, можуть транспонувати у сферу протиставних семантико-синтаксичних відношень. У тексті поеми зафіксовано, що одиничний асемантичний сполучник **та** активно вживається для вираження протиставних (іноді з допустовим значенням) семантико-синтаксичних функцій, розширюючи кількісний діапазон протиставних сполучників, напр.: *Обіщав вернутися, **Та**, мабуть, і згинув* (с. 20); *Вийшла, **та** вже не співає, Як перше співала* (с. 20); *Вміла мати брови дати, Карі оченята, **Та** не вміла на сім світі Щастя-долі дати* (с. 20); *Його б'ють і лають, закують в неволю, **Та** ніхто про матір на сміх не пита...* (с. 29); *Іди ж їх шукати, **Та** не кажи добрим людям, Що є в тебе мати* (с. 21); *В селі довго говорили Дечого багато, **Та** не чули вже тих річей Ні батько, ні мати* (с. 23); Катерина. *Покинь мене, забудь мене, **Та** не кидай сина* [14, с. 31]; *“Дала, – кажуть, – бровенята, **Та** не дала долі!”* (с. 33); *Пізнав батько свого сина, **Та** не хоче взяти* (с. 34). Т. Шевченко використовує такі синтаксичні конструкції, щоб виразніше передати протиставну семантику двох поєднаних синтаксичних одиниць. У поемі натрапляємо на складносурядне речення зі сполучником **та** з часткою **тільки** в протиставній функції, що свідчить про протиставно-обмежувальну семантику другого компонента (*Нема нічого: скрізь біліє... **Та тільки** лісом загуло* (с. 30)). Дехто з дослідників констатував, що вираження сполучником **та** протиставної семантики не досить чітке, бо тут збережено “відтінок приєднання й додавання, властивий йому в єднальній функції”¹⁶.

Крім сполучників сурядності, що транспонують у протиставну семантико-синтаксичну сферу, транспозиційних переходів можуть зазнавати деякі підрядні сполучники. Зокрема, оформлювачем протиставно-обмежувальної семантики в складносурядному реченні в аналізованому творі є частковий сполучник **тільки** (розмовний варіант **тільки**) як еквівалент протиставного **але** (основне призначення – вираження часових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні¹⁷, напр.: *За сльозами за гіркими І світа не бачить, **Тільки** сина пригортає, Цілує та плаче* (с. 23)).

Останнім часом увагу дослідників привертають приєднувальні конструкції, що приєднуються до основного речення за допомогою приєднувальних сполучників. Аналіз цієї групи засобів зв'язку засвідчує, що вони активно функціонують і в аналізованій поемі. Найбільш численною тут є підгрупа сполучників, транспонованих у приєднувальні, що значно потісняють в ужитку власне-приєднувальні сполучники. Із-поміж останніх найбільш вдало реалізує свою семантико-синтаксичну функцію сполучник **та й**, приміром: *Незчулася, **та й** байдуже, Що коса покрита...* (с. 18). Доволі часто фіксуємо вживання **та й** у ролі засобу приєднання риторичного запитання: *Правда ваша, правда, люде! **Та й** нащо те знати, Що сльозами перед вами буду виливати?* (с. 25); *Бере шага, аж труситься: Тяжко його брати!. **Та й** навіщо?* (с. 26). Г.А. Коцюбовська зазначає, що питальне інтонування сприяє наближенню приєднувальної конструкції до діалогізованої¹⁸, а І.Я. Завальнюк указує на посилення інтриги, емоційності в питальному інтонуванні і вважає, що питальний компонент є “відповіддю-припущенням”, а приєднувальний сполучник “виконує підсилювальну

¹⁴ Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. ; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007, с. 219.

¹⁵ Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983, с. 83 – 84.

¹⁶ Курс сучасної української літературної мови : В 2 т. [за ред. Л.А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис, с. 165 – 166.

¹⁷ Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. ; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007, с. 227 – 228.

¹⁸ Коцюбовська Г.А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г.А. Коцюбовська. – Дніпропетровськ, 2002, с. 15.

функцію частки”¹⁹. Фіксуємо уживання синтаксичної конструкції зі сполучником **та й**, співвідносним із вказівним займенником, приміром: *Одна його доля – чорні бровенята, Та й тих люде заздрі не дають носить* (с. 29). У цих синтаксичних структурах поет намагається показати безвихідність становища, причому перша частина ще подає якісь сподівання, а додаткова, приєднувальна, спростовує вищесказане.

Аналіз поеми показує, що засобами приєднання другої предикативної частини до попередньої у складносурядному реченні є невластиві-приєднувальні сполучники, тобто ті, які, крім своїх первинних семантико-синтаксичних функцій, реалізують приєднувальну семантику, уносячи в текст додаткову інформацію, яка б зацікавила читача своєю новизною. Для створення елементу додатковості, Т. Шевченко вводить градаційно-приєднувальний сполучник **та ще й** у ролі виразника приєднувальних семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні (*В тебе дочка чорнобрива, та ще й не єдина...* (с. 19). Окрім градаційно-приєднувального сполучника **та ще й**, приєднувального значення набуває власне протиставний сполучник **а**, що приєднує повне речення до основного як додаткове повідомлення, яке містить важливу інформацію переважно в часовому вимірі, напр.: *Та ніхто про матір на сміх не пита, А Йвася питають, заранне питають* (с. 29); Катерина. *Оставайся шукать батька, А я вже шукала* (с. 32); *Та в ліс з шляху, як навісна! А дитя осталося!* (с. 32). Другою нетиповою функцією цього сполучника у творі є здатність виражати зіставні семантико-синтаксичні відношення, напр.: *Пішов шелест по діброві, Шепчуть густі лози. А дівчина спить під дубом при битій дорозі* (с. 21); *Посадили над козаком явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину* (с. 32).

У функціональному співвідношенні розділових сполучників спостерігаємо тенденцію до надання переваги у вживанні органічнішим для української мови повторюваним сполучникам **чи... чи, то... то**, які передають розділові семантико-синтаксичні відношення зі значенням чергування подій і явищ, приміром: *Де ж Катрусю пригорнула: Чи в лісі, чи в хаті?* (с. 25); *Біга Катря боса лісом, Біга та голосить; То проклина свого Йвана, то плаче, то просить* (с. 32); *То не вітер, то не буйний, Що дуба ламає; То не лихо, то не тяжке, Що мати вмирає* (с. 33). Кобзар використовує власне українські сполучникові відповідники задля відмежування від чужомовних упливів і відшліфування власної сполучникової системи.

Отже, основним маркером єднальних семантико-синтаксичних відношень в аналізованому творі є єднальний сполучник **та**; реалізатором протиставної семантики – сполучник **так**; для вираження приєднувальних семантико-синтаксичних відношень активно залучено до вжитку власне-приєднувальний сполучник **та й** і градаційно-приєднувальний **та ще й**; функція сполучника **чи... чи** полягає у вираженні розділових семантико-синтаксичних відношень.

Аналіз системи сурядних сполучників у поемі Т. Шевченка “Катерина” виявив тенденцію до зміни їхніх функціонально-стильових параметрів і транспозиційних переходів, що зумовлює надання засобам сурядного зв’язку національної самобутності та ролі емоційного увиразнення тексту поеми. Потребу й надалі продовжувати подібні дослідження пояснюємо необхідністю спостережень над використанням найуживаніших сурядних сполучників, що дозволяє здійснити порівняльний аналіз сполучникової системи ХХ і ХХІ століть і встановити нові явища в їхньому вживанні.

In the article the changes of the functionally-stylistic parameters of coordinative conjunctions are analysed, typical and untypical realization of their semantico-syntactical functions are determined, the circle of the most used coordinative conjunctions is described.

Key words: coordinative conjunctions, compound sentence, semantico-syntactical function, transiting semantico-syntactical sphere.

В статье исследуются функционально-стилистические параметры сочинительных союзов, определяются типические и нетипические выявления их синтаксической функции, определяются наиболее распространенные из них.

Ключевые слова: сочинительные союзы, сложносочиненное предложение, семантико-синтаксическая функция, транспозиционная семантико-синтаксическая сфера.

¹⁹ Завальнюк І. Структура та стилістичні параметри вживання складноприєднувальних конструкцій у сучасному українському газетному мовленні / Інна Завальнюк // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць Донецького державного університету. – Донецьк, 2008. – Вип. 17. – с. 200.